

НАУКОВІ ПРАЦІ

**НАЦІОНАЛЬНОЇ
БІБЛІОТЕКИ
УКРАЇНИ
імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Випуск 17

Людмила МУХА,

заст. генерального директора НБУВ, канд. іст. наук

Любов ЗАТОКА,

наук. співробітник НБУВ

ВИКОРИСТАННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ДОКУМЕНТАЛЬНИХ ФОНДІВ У СИСТЕМІ БІБЛІОТЕЧНО-ІНФОРМАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Ефективне функціонування наукових бібліотек як провідних установ науки та культури базується на одночасному виконанні завдань, пов'язаних із всебічним забезпеченням доступності до інформаційних ресурсів. Міжнародними організаціями прийнято низку програм, спрямованих на раціональне використання та забезпечення збереження власних інформаційних потенціалів державами світу. Так, програма ЮНЕСКО «Інформація для усіх», яка оприлюднена у 2001 р., після об'єднання двох важливих програм: «Загальної програми по інформації» та «Міжурядової програми по інформатиці» (котрі теж розроблялися під егідою ЮНЕСКО) – орієнтована на забезпечення всебічного доступу до інформації. При обговоренні цілей і завдань Програми підкреслювалося, що уміння управляти інформацією є складовою частиною управління людьми. Одна із головних цілей Програми – розробка інструментарію і побудова глобального інформаційного суспільства як суспільства знань на усіх рівнях і для кожної людини. Саме на сприяння побудові правової держави, створення умов для ефективного функціонування економіки і спрямована Програма ЮНЕСКО «Інформація для усіх», однією з найважливіших передумов виконання якої є захист інформаційних ресурсів.

Діяльність Міжнародного комітету BLUE SHIELD – БЛАКИТНА КАРТА, який створено у 1996 р. чотирма недержавними організаціями (Міжнародна рада архівів, Міжнародна рада музеїв, Міжнародна рада з пам'ятників і визначних місць та Міжнародна федерація бібліотечних асоціацій – ІФЛА) також спрямована на виконання зазначеної мети – захист інформаційних ресурсів. Головним завданням це об'єднання також ставить захист культурних надбань у випадку військових конфліктів та координацію дій в умовах надзвичайних ситуацій. Як дорадчий орган Комітет серед заявлених цілей пріоритет віддає збереженню культурних надбань, яким може загрожувати небезпека, та заохочуванню до виконан-

ня цього завдання держав, установ, причетних осіб. Пропозиції Комітету стосуються навчання фахівців на національному та регіональному рівнях з питань попередження, контролю та відновлювання після стихійного лиха. Насамперед, у документах Комітету підкреслюється необхідність підняття рівня усвідомлення завдань захисту та збереження культурної спадщини, включення цих питань до загального плану надзвичайних ситуацій урядовими структурами та місцевими органами.

Послідовне забезпечення збереження бібліотечних фондів, надійність їх постійного зберігання гарантуються шляхом своєчасного впровадження оптимальних консерваційних технологій. Отже, консервація як окремий напрямок бібліотечної роботи у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського (НБУВ) нарівні з комплектуванням фондів та обслуговуванням користувачів є одним із найскладніших і найважливіших аспектів бібліотечного буття.

Комплексна система забезпечення збереження документів містить такі загальні елементи, як правильна організація фондів, достатня кількість додаткових примірників, дотримання встановленої кількості одноразового видавання документів одному читачеві, недоторканність обов'язкового примірника, виконання правил копіювання та проведення виставок, профілактику екстремальних ситуацій, профілактику технічного стану водопроводної системи та ліній електроживлення, а також конкретні (спеціальні господарсько-технічні) заходи. Впровадження елементів наведеної системи регламентується дотриманням та виконанням вимог міждержавних, державних та міжнародних стандартів із консервації документів та бібліотечної справи, редакційно-видавничої діяльності, що стосуються збереження фондів. У бібліотечній роботі ці стандарти стикаються з багатьма галузями наукових знань і технічних виробництв. Тож деякі стандарти, необхідні для забезпечення збереження документальних ресурсів, діють опосередковано через інші сфери діяльності. Це знаходить відображення в термінології, яка застосовується для характеристики якості та асортименту матеріалів і процесів для стабілізації документів, умов і показників середовища книгосховищ, санітарно-гігієнічних норм, правил безпеки праці тощо. Діючі стандарти з консервації документів безпосередньо регулюють їх збереження шляхом режиму зберігання, стабілізації, реставрації та виготовлення копій, враховуючи їх пріоритетність відповідно до історико-культурної значущості та унікальності, а також фізичний стан і частоту використання.

Підтримання належного фізичного стану бібліотечних документів забезпечується виконанням комплексу санітарно-гігієнічних (профілак-

тичних) та консерваційних заходів. На практиці виконання цього завдання базується на планомірній щоденній роботі з підтримання чистоти книгосховищ та фондів. Особлива увага приділяється стану повітря, а також всебічному вивченню фізико-хімічних властивостей матеріальної основи документів. Дослідження цих властивостей сприяє впровадженню оптимальних консерваційних заходів для документів, що побували в екстремальних ситуаціях, документів із ослабленою матеріальною основою. Зазвичай бібліотечні фонди, а саме книги, журнали, газети та інші документи, хоч і призначені для виконання однієї функції – задоволення інформаційних потреб користувачів бібліотеки, – суттєво різняться і зовнішньою формою, і властивостями складників, які застосовані для їх виготовлення. Термін використання кожного конкретного бібліотечного документа прогнозується з урахуванням зазначених властивостей конструктивних складників, читацького навантаження, а також, насамперед, умов його зберігання. Значні механічні навантаження, яких зазнає папір документа під час перегортання аркушів читачем, передавання документа із рук бібліотекаря до читача і навпаки, поводження користувача з книгою, копіювання суттєво впливають на стабільність завданних фізико-хімічних і експлуатаційних характеристик, погіршуючи їх.

В основу відновлення документа, що має ослаблену матеріальну основу з тих чи інших причин, та повернення його до обігу покладено комплекс сучасних консерваційних технологій. Прикладом використання сукупності різноманітних технологій для збереження бібліотечних фондів є діяльність із організації технологій стабілізації документа стосовно фізико-хімічного, біологічного та механічного факторів способом фазової консервації, що успішно застосовується у світовій бібліотечній практиці. Розміщення документа, насамперед, документа із ослабленою матеріальною основою, у контейнер з безкислотного інертного матеріалу є одним із різновидів фазової консервації, який впроваджено спеціалістами Центру консервації і реставрації НБУВ. Мотивацією до застосування для фазової консервації в умовах НБУВ сульфатного целюлозного крафт-паперу були відповідність його фізико-хімічних характеристик вищезазначеним вимогам щодо інертності та його достатня кількість. Даному виду паперу властиві також пило-, газонепроникність, механічна міцність, світлостійкість та тривкість щодо механічних навантажень. При виборі сульфатного целюлозного крафт-паперу для виготовлення конвертів 9-ти різних типорозмірів для консервації документів із ослабленою матеріальною основою відділу образотворчих мистецтв та відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій

враховано всі вищезазначені вимоги щодо механічної міцності, відповідних бар'єрних властивостей та хімічної інертності (екстракт водної витяжки рН = 7).

За рекомендаціями міжнародних регламентуючих документів із консервації для забезпечення збереження інформаційних ресурсів і, зокрема, документів, що пройшли консерваційну обробку, неабиякого значення набуває виконання комплексного екологічного моніторингу з використанням нових принципів та сучасних засобів, раціональне поєднання вимог щодо параметрів мікроклімату та оцінка ступеня захищеності документів всередині застосованих контейнерів. Отже, екологічний моніторинг книгосховищ НБУВ містить:

- ◎ систематичний контроль кліматологічною службою ЦКР параметрів температурно-вологісного режиму для підтримання оптимального мікроклімату сховищ. Система управління мікрокліматом бібліотеки складається зі щоденної реєстрації показників температурно-вологісного режиму та аналізу їх в більшості підрозділів як головного корпусу, так і філій, для надання вчасних та конкретних рекомендацій фондотримачам та технічній службі щодо раціонального провітрювання да достатнього повітрообміну;
- ◎ ефективне виконання санітарно-гігієнічного режиму, який забезпечується поєднанням традиційних форм роботи у цьому напрямку з інноваційними технологіями. Хімічний склад повітря сховищ під впливом зовнішніх та внутрішніх факторів також впливає на збереження бібліотечних фондів. Створення групи санітарно-гігієнічної обробки фондів та оснащення бібліотеки системами для очищення повітря «HYLA» сепараторного принципу дії значно розширили можливості щодо підтримки оптимальних екологічних умов книгосховищ та мінімізації негативного впливу найближчих промислових об'єктів і транспортних магістралей;
- ◎ дотримання нормативів світлового режиму, що досягається використанням ламп денного освітлення, ламп спеціальних конструкцій та дизайну, світлових фільтрів та інших ефективних засобів затемнення, а також виваженим розташуванням джерел освітлення. Дослідження в ЦКР НБУВ цього напрямку захисту фондів у процесі їх використання та зберігання планується інтенсифікувати і розширити;
- ◎ регулярний контроль фізичного стану паперового носія інформації шляхом проведення матеріалознавчих досліджень документів, визначення вологовмісту їх конструктивних складових для попередження появи та розвитку біологічного пошкодження мікроміцетами. Пере-

вірка вологовмісту паперу книжкових блоків, форзацу та кришок оправи здійснюється приладом контактної дії для вимірювання вологості матеріалів «testo-606».

Відновлення експлуатаційних властивостей документів, втраченої форми та естетичного вигляду забезпечується проведенням комплексу реставраційних заходів із застосуванням сучасної техніки, розробленої для підвищення продуктивності реставрації. Для розширення традиційних методів ефективним стало включення у реставраційну практику ЦКР НБУВ комплексу сучасного реставраційного обладнання (столу низького тиску; пристрою для оброблення книжкового блоку; верстату для оздоблення; верстатів для зшивання; столу реставраційного спеціальної конструкції; пресів гвинтових тощо), також оснащення окремого приміщення у відділі реставрації для промивання, хімічних процесів відбілювання та забуферювання аркушевих матеріалів. Важливим моментом у справі збереження стало придбання та застосування нового обладнання: апарату «Тайфун» для дослідження чистоти повітря аспіраційним методом, а також сучасного комплексу для отримання дистильованої води потужністю 10 л на годину.

Слід відзначити також актуальність такого питання, як знання про основні принципи превентивної консервації та, головне, їх дотримання під час організації і проведення виставок. Насамперед це стосується бібліотечних колекцій. Усі зовнішні та внутрішні фактори впливу на документи, що експонуються, мають підпорядковуватися головному принципу консерваційної діяльності – забезпечення цілісності та збереженості об'єкта. Створення та підтримання нормативних умов експонування документів, їх стан до експонування та після, за необхідності, оптимальне транспортування супроводжуються необхідними документами – все це складники роботи спеціалістів ЦКР.

Однак навіть при виваженій організації зберігання фондів практика бібліотечної роботи не може повністю виключати погіршення зовнішньої форми та матеріальної основи деяких примірників внаслідок надмірного експлуатаційного навантаження. Цей значущий фактор негативного впливу на бібліотечний документ, зумовлений безпосереднім контактом читача з книгою, що є прямим наслідком інформаційної місії бібліотечної установи, можна зменшити шляхом впровадження комп'ютерних систем і мереж. Пошук та доставка інформації таким чином значно сприяють зменшенню або виключенню ризиків механічних ушкоджень матеріальної основи документів. Важливим складником загальної системи збереження книжкових фондів і засобом інтенсифікації

бібліотечно-бібліографічного обслуговування стають сучасні технології мікрофоторепродукування, передусім, оцифровування, які мають багатофункціональне призначення. По-перше, це традиційна форма перенесення змісту оригіналу документа на іншу матеріальну основу, що дає змогу зменшити навантаження на папір. Цей метод найбільш придатний для усіх видань, що становлять велику цінність або знаходяться під загрозою руйнації через поганий стан паперу, тобто тих, що надруковані на низькосортному кислотному папері. По-друге, завдяки задіянню копій виникає реальна можливість зменшити використання читачами першоджерел, що сприяє їх збереженню. По-третє, вирішується проблема створення страхового фонду на альтернативних носіях, які придатні для повторного копіювання, кодування, автоматизації та конверсії в інші форми. Загалом, подальший розвиток зазначених технологій в стінах бібліотеки сприяє розв'язанню проблеми забезпечення збереження документних фондів і спрощує доступ до цієї інформації.

Саме тому однією із засад державної Програми збереження бібліотечних та архівних фондів України на 2000–2005 рр. (яка ще залишається невиконаною) є створення власних центрів консервації і репрографії при державних наукових бібліотеках. Певно, що широке впровадження в бібліотечну буденність поряд із папером інших носіїв інформації, як-то: мікрофільми, магнітні стрічки, відео- та аудіодиски та ін. – потребує апаратного та технічного облаштування для їх зчитування, копіювання, передавання на відстань, що вносить концептуальні зміни та значно розширює можливості функціонування книгозбірень. Слід зазначити, що концептуальні зміни функціонування бібліотеки не лише відкривають нові можливості, але і ставлять перед ЦКР нові завдання щодо опанування методів та засобів контролю за станом фізичного збереження документів на новітніх носіях інформації. Адже стандартизоване книгозбище перетворюється на технічний модуль тривалого зберігання документів для забезпечення стабільних фізико-хімічних та експлуатаційних характеристик матеріалів, різних за матеріальною основою. Тому консерватори повинні детально володіти як загальновідомими, випробуваними методиками, прийомами, технологіями, так і постійно опановувати нові та більш прогресивні.

Необхідність вирішення завдань використання і збереження всього наявного бібліотечного фонду спонукає шукати нові продуктивні засоби захисту усіх видів матеріалів від руйнування. Стратегічного значення у цьому контексті набуває недопущеність виникнення екстремальної ситуації з тих чи інших причин. Накопичення та аналіз різних видів інфор-

мації з питань запобігання надзвичайним ситуаціям, узагальнення досвіду подолання їх у найбільших бібліотеках світу, систематизація інформації про причини та наслідки аварій, що відбулися в бібліотеках України, створення банку даних – основа інформаційного забезпечення персоналу бібліотеки із зазначеної проблеми. Зважаючи на актуальність цього питання, позитивні рішення НБУВ, набуті при ліквідації наслідків техногенної аварії, були використані при виникненні аварій в інших установах, зокрема у Кам'янець-Подільському обласному архіві та інших установах.

У перспективі використання та збереження документальних фондів у системі бібліотечно-інформаційної діяльності подальша науково-дослідна та науково-виробнича діяльність ЦКР пов'язується з пошуком нових ідей і неординарних рішень на базі власних набутоків та досягнень сучасної науки і техніки. Науково-технічний прогрес на межі двадцятого – двадцять першого століть надав нові можливості та змінив традиційні взаємини між бібліотекою і технологіями. Адже поступово бібліотека із пасивного споживача, який вибирає із запропонованих технологій і технічних новинок найпростіші та звичні процеси й операції, перетворюється на замовника передових технологій. Ці технології в кінцевому результаті і покликані розв'язувати проблеми бібліотечно-інформаційної діяльності в комплексі, оптимальним шляхом і передовими методами.

Список використаної літератури

1. Библиотеки и архивы в экстремальных ситуациях : Мат. междунар. обучающего семинара. 2–6 окт. 1995 г.: Сб. ст. / Отв. за вып. С. В. Успенская. – СПб.: Нотабене, 1996. – 128 с.
2. Говенко С., Кулик Л., Мартинюк М. Конструкція книги. – Львів, 1999. – 133 с.
3. ГОСТ 7.50-2002. Консервация документов. Общие требования. Введ. 01.01.03. – 9 с.
4. ГСТУ 55.001-98. Документи з паперовими носіями. Правила зберігання національного архівного фонду. – Введ. 14.12.98. – 30 с.
5. Забезпечення фізичного збереження документних фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАНУ : Інструкція. – К., 1996. – 16 с.
6. Реставраційні та палітурні роботи у бібліотеках : Метод. поради. – Х., 2003. – 50 с.
7. Санітарно-гігієнічна обробка документів, каталогів та засобів їх зберігання в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського : Інструкт.-метод. рекомендації. – К., 1997. – 18 с.
8. Сохранение библиотечных и архивных материалов : Руководство. – СПб.: Европейский дом, 1998. – 257 с.